

## СУРХОНДАРЁ ХУДУДИДАГИ ТАРИХИЙ ОБИДАЛАР.

**ЗИЁДУЛЛАЕВ ЗАФАР ХУСАН УГЛИ***Термиз иктисодиёт ва сервис университети  
тарих талим йуналиши 2 боскич талабаси*

**Аннотация.** Ушбу мақолада кўхна Сурхондарё худудидаги тарихий обидалар едгорликлари ўрганилган. Айниқса. Ал-Ҳаким ат-Термизий мақбараси Термиздаги меъморий едгорликлар диққатини ўзига тортади

**Калит сузлар:** Бойсун тоғлар, Тешиктош, Мачай ғорлари, Сурхондарё вилояти, Термиз шаҳри, Ал-Ҳаким ат-Термизий мақбараси. Муҳаммад Ҳаким Термизий.

Маълумки. Қулай иқлим шароит ва мутлақо унумдор ерлар унинг бу вилоятда қадимги одамлар томонидан жуда эрта ўзлаштириши, сунъий суғоришга асосланган деҳқончиликнинг интенсив равишда ривожланиши, шаҳар ва қишлоқларнинг юзага келиши ва юксалиши учун кенг имкониятлар яратади. Вилоятдаги қадимги одамларнинг дастлабки манзилгоҳлари турли ёввойи хайвонлар ва ёввойи ўсимликлар билан қопланган тоғ ўрмонларида, Бойсун тоғларидан оқиб тушувчи дарё этакларининг бўйларида пайдо бўлди. Уларнинг ичида энг қадимгилари сифатида ўрта ва юқори палеолит даврига мансуб (100-12 минг йил ав.) Тешиктош ва Мачай ғорлари ҳисобланади. Тешиктош ғоридан неандерталь боланинг суяклари топилган бўлиб, ушбу кашфиёт Ўрта Осиё худуди ҳозирги одамларнинг шаклланиш минтақаларидан бири бўлган деган илмий хулосага олиб келди. Кўҳитанг тоғларида аниқланган Зараутсой қоятош расмлари эса мезолит ёки неолит (12-5 минг йил ав.) даврига бориб тақалади. Зараутсойдаги унча катта бўлмаган ғор шифтлари ва деворларида 200 дан ортиқ расмлар аниқланган бўлиб, улар оҳра бўёғи ёрдамида ғор деворларида катта маҳорат билан тасвирланган. Расмларнинг асосий қисми ёввойи ҳўкизларни сеҳр-жоду йўли билан овлаш манзарасини акс эттиради. Эрализга қадар II-минг йилликнинг I-ярмида Ўзбекистон жанубида Шимолий Афғонистондан ўтrockлашган қабилалар деҳқончилик анъаналарини ўзида ифода этган Шарқ маданиятини олиб киради. Улар Кўҳитанг ва Бойсун тоғ олди худудларини ўзлаштириб, Сополитепа, Жарқўтон, Молалитепа сингари муҳим аҳоли манзилгоҳларига асос соладилар. Ушбу даврга хос хусусият сифатида оддий хом ғишт қўлланилган ва монументаль архитектура (ибодатхона, сарой) мураккаб иншоотлар ва истехкомларни қуриш, примитив усулдаги сунъий суғориш, уй хайвонларини сақлаш, ҳунармандчиликнинг ривожланиши (металл ва сопол буюмларидан фойдаланиш) ҳамда санъатнинг

пайдо бўлиши сингари тараққиёт босқичларини кўрсатиш мумкин. Ўрта Осиёда эрамизга қадар I-минг йилликнинг биринчи ярми илк темир асри ва давлат шаклидаги йирик бирлашмаларнинг юзага келиши билан характерланади. Ушбу жараён Шимолий бактрия худудида жойлашган Сурхондарё вилоятига ҳам тўла тааллуқлидир. Эрамизга қадар 539-330 йилларда Ўрта Осиё, шу жумладан Бактрия (Бунга Сурхондарё худуди ҳам кирган.) сатраплик ҳуқуқи билан Аҳмонийлар империяси таркибига кирган. Кейинчалик у (Эр.ав. 329-327й.) Македониялик Искандар томонидан босиб олинади. Эрамизга қадар 306-йилда унинг тузган давлати парчаланиб кетгач, Александр Селевка давлати таркибига киради. Эрамизга қадар III-аср ўрталарида бактриядаги Салавкийлар сатрапи Диадот фанда Юнон-Бактрия деб ном олган мустақил давлат тузади ва ўзини подшо деб эълон қилади. Унинг давлати эрамизга қадар II асрнинг ўрталарига қадар яшаб турди. Ушбу даврда Ўрта Осиёнинг моддий ва маънавий ҳаётига сезиларли таъсир кўрсатган эллинизм сиёсати кенг ёйилади. Эрамизга қадар II-аср ўрталарида саклар зарбаси остида Юнон-Бактрия подшолиги кулайди, кейинчалик эса юечжи-тохарлар босқини туфайли бутунлай парчаланиб кетади. Юечжи-тохарларнинг Кушонлар қабиласидан бўлмиш Куджула Кадфиз эрамизнинг I асрининг биринчи ярмида буюк Кушонлар империясини тузади. Шимолий Бактрия (Сурхондарё) ҳам кушонлар империяси таркибига киритилиб, шимолий-ғарбий чегарасидан кириб келадиган тоғ йўлида кўчманчилар ҳужумидан сакланиш учун Темир дарвоза ва қудратли мудофаа истеҳкомлари курилади. (Темир дарвоза ҳозирги Бойсун туманида жойлашган.) Кушон подшолиги хукмронлиги даврида Сурхондарё тарихи ҳаётининг барча соҳаларида тараққиётнинг юксалганлиги билан характерланади. Жумладан, Шарқ ва ғарб халқлари ўртасида маънавий ва маданий қадриятларнинг ўзаро алмашинувида муҳим роль ўйнаган Буюк Ипак йўлининг икки асосий йўналиши кушонлар давлати худудидан ўтган. Сурхондарё вилояти худудидаги Кушонлар даврига оид археологик ёдгорликлар ниҳоятда кўп ва хилма-хилдир. Далварзинтепа ва Холчаёнда ўтказилган қазилмалар кушонлар шаҳри юксак маданият ўчоқлари бўлганлигини кўрсатади. Бу даврда хунармандчилик ва қишлоқ хўжалигининг интенсиф равишда ривожланиши, товар-пул муносабатларининг ўсиши архитектура, монументал ҳайкалтарошлик ва рассомчилик, короластика ва глиптика санъатининг юксалиши кузатилади. Кушон шаҳарлари шунингдек, йирик тарғибот марказлари ҳам бўлган. Айритом, Далварзинтепа ва Кўхна Термиздан топилган Будда ибодатхоналари ва ступалар, Бактрия-Тохаристон маданияти эллинистик ва хиндбуддавийлик маданиятининг кучли таъсири остида маҳаллий бактрияга хос тарзда шаклланади. Сурхондарё вилоятининг ҳозирги худуди эрамизнинг III-IV асрларида Кушонлар давлати парчаланиб кетгач, дастлаб хионийлар, сўнгра эса эфталийлар давлати таркибига

киради. Илк ўрта асрларда (эр. V-VIII аср) вилоят ҳудуди кўпгина мулкликлардан иборат йирик тарихий-маданий минтақа ҳисобланган Тоҳаристон таркибида бўлган. Улардан иккитаси Термизшоҳлар ва чағониёнлик хидаватлар турк ёбғуларининг ҳукмронлигига бўйсунганлар. 667-йилда араблар Чағониён ва Термизга биринчи мартаба ҳужум уюштириб, VIII асрнинг иккинчи ярмидагина тўлиқ босиб олишга эришдилар. Шу вақтдан эътиборан Тоҳаристон Аббосийлар халифалиги ҳукмронлиги остига ўтади. XI аср бошларида Сомонийлар давлати парчаланиб кетгач, Чағониён ва Термизнинг келиб чиқиши турклардан бўлган газнавийлар ва Қорахонийлар ўртасидаги кураш майдонига айланди. 1008-йилдаги Балх ёнидаги жангдан сўнг, Махмуд азнавий Қорахонийлар кўшинларини тор-мор этади ва Термиз азнавийлар давлатига кўшиб олинади. Чағониён эса Қорахонийлар ҳукмронлиги остида қолади. XI асрнинг ўрталарига келиб бу икки ҳудуд Салжуқийлар давлати таъсирига тушади ва XII асрнинг иккинчи ярмига қадар уларнинг истилоси остида бўлади. XII асрнинг иккинчи ярмидан эса Чағониён ва Термиз вақти-вақти билан қорлуқлар, қорахонийлар ва ғурийлар кўлига ўтиб туради. 1206 йилда Чағониён ва Термиз Хоразмшоҳлар давлатига кўшиб олинади.

1220 йилда Термиз Чингизхон бошчилигидаги мўғил кўшинлари томонидан босиб олинади. Вайрон этиб ташланган Термиз шаҳрининг қайтадан тикланиши XIV-асрнинг бошларига тўғри келиб, ҳозирги Термизнинг шимолий томонидаги Сурхондарёнинг қуйи оқимида содир бўлади. XIV асрнинг эллигинчи йиллари охирида мўғуллар давлатининг Чиғатой улуси инкирозга юз тутгач, Термиздаги ҳокимият маҳаллий руҳоний феодаллар-саййидлар кўлига ўтади. Сўнгра Ўзбекистон жанубидаги ерлар Амир Темур давлати таркибига киради. Унинг вафотидан сўнг Термизни Амир Темур набираси Халил Султон, 1409 йилдан эса ўғли Шохрух бошқаради. XV асрнинг иккинчи ярмига келиб, маркази Ҳисорда бўлган Темурийларнинг Ҳисор вилояти таъсири кучаяди. 1504-1505 йилларда Чағониён ва Термиз Шайбонийхон бошчилигидаги кўчманчи ўзбеклар томонидан босиб олинади. Сафавийлар билан бўлган жангда Шайбонийхон вафотидан сўнг Термиз қисқа вақт Темурий Бобур томонидан эгалланади. 1512 йилда Бобур кўшинларининг хайдаб чиқарилиши туфайли Термиз ва Чағониён яна Шайбонийлар ихтиёрига, 1598 йилдан 1747 йилгача эса Ўрта Осиёда мустақкам ўрнашиб олган янги ўзбек сулоласи-жонийлар кўлига ўтади. Ушбу даврда Чағониён ўзбек беклари томонидан бошқарилган Ҳисор вилояти таркибига кирсада, амалда марказий ҳокимиятдан мустақил сиёсат юритиб келган. XIX-XX аср бошларида Сурхондарё вилояти Бухоро амирлигининг таркибий қисми эди. Унинг ҳудудида эса бир неча бекликлар мавжуд эди. 1894 йилда Амударё бўйлаб, шу жумладан ҳозирги Термиз ҳудудида русларнинг чегара божхона назорати ўрнатилади. Термиз шаҳрининг муҳим

стратегик жойлашувини ҳисобга олган рус ҳарбийлари томонидан шаҳарда доимий гарнизонга эга бўлган қалъа қурилади. Термизга Россиядан аста-секин ҳарбий кўшинлар ва кўчманчилар кела бошлади. 1898 йилда эса Бухоро амири махсус ҳужжат билан қалъа атрофидаги ерларни қурилиш иншоатлари ва турар-жой бинолари учун рус ҳарбийлари ихтиёрига топширади ва бу ерда кўп ўтмасдан шаҳар аҳамиятига эга бўлган аҳоли манзилгоҳи пайдо бўлади. Шўролар ҳукумати ўрнатилгач ва 1924 йилдаги миллий чегараланишдан сўнг, вилоят Ўзбекистон таркибига киради. 1925 йилда эса Сурхондарё округи тузилади. 1941 йил 6 мартда эса маъмурий маркази Термиз бўлган Сурхондарё вилояти ташкил топади. 1991 йил 1 сентябрда мустақиллик эълон қилгач, Сурхондарё вилояти Ўзбекистон Республикасининг ажралмас ва таркибий қисмидир. Ҳозирги кунда Сурхондарё вилояти юксак даражада ривожланган қишлоқ хўжалиги ва индустрияга эга, пахтачилик, чорвачилик, боғдорчилик ва узумчилик тараққий этган йирик маданий марказ бўлиб ҳисобланади. АЛ-ҲАКИМ АТ-ТЕРМИЗИЙ мақбараси. Ал-Ҳаким ат-Термизий мақбараси - Термиздаги меъморий ёдгорлик (9-15 асрлар). Мажмуа Абу Абдулло (Муҳаммад Ҳаким Термизий номи билан боғланган. Ал-Ҳаким ат-Термизий Термизий мақбараси асрлар давомида бир неча бор қайта қурилган. Масжид, мақбара, хонақоҳ, қорихона каби бинолардан иборат бўлган. Дастлаб хомғишдан хонақоҳ (9-аср) бунёд этилиб, Ал-Ҳаким ат-Термизий шу ерда яшаб мударрислик қилган. Бинодан кенг ҳовлининг бир қисми, қалин девор тўсиқ ва шим.-шарқий бурчагида унча катта бўлмаган ертўла-симон хужра сақланган. Вақтлар ўтиши билан қабр устига, хонақоҳнинг жан. ғарбий бурчагида хом ғишдан жан.га қаратиб мақбара бунёд этилган (9 аср). Ал-Ҳаким ат-Термизий мақбараси халқ орасида улуғаниб авлиё қабри, муқаддас зиёратгоҳ сифатида эъзозланган. Кейинчалик мақбаранинг шарқий деворига туташтириб кичик қорихона ва ўғли ал-Ҳаким Абдуллоҳ мақбараси шимолда унча катта бўлмаган ҳовлига қараган 3 гумбазли, равоқли йўлак кўринишидаги намозгоҳ масжиди (11-12 асрлар) ҳамда бир қатор кўшимча хоналар қўшилган. Темурийлар ҳукмронлиги даврида хонақоҳ баланд асос (бал. 1,5 м) устига пишиқ ғишдан қайта қурилди. Унга туташ бўлган хоналар таъмирланди. Хонақоҳнинг шим. ва жан. томонларига пештоқ ишланди. Оддий ва аниқ қурилмали хона деворлари равоқ устунлари “ромб” кўринишидаги пойустунга таянган. Ал-Ҳаким ат-Термизий Термизий мақбараси 9 асрда бунёд этилган хонақоҳ ҳужраларидан бири бўлган. Хонақоҳ ҳовлисининг ғарбидаги 3 гумбазли масжид мақбарага туташ, 3 равоғи ҳовлига қараган. Масжиднинг ғарбий девор марказида кенг ҳошияли меҳроб бор. Ундаги бўртма ёзув, сопол шакллар, ора-лиқ заминидаги ўйма ганч безаклар ўзига хос. Масжид устунлари ғишдан безакли ғилиб терилган. Масжиддан равоқ орқали мақба-рага ўтилади. Мақбара ичи ганч ўймакорлигида гилам нусха безакда серҳашам пардозланган.



Гумбаз ости шарафасида куфий хатида қуръоннинг 36-сураси ўйиб ёзилган. Хонақоҳ ичи ҳам юлдузсимон гириҳ нақшлар билан пардозланган. Равоқларидаги тобадонларига панжара-лар ўрнатилган. Мақбара ичидаги 01 мармар сағана темурийлар давридаги тош ўймакорлиги санъатининг юксак намунасидир. Сағана 3 поғонали, асоси ислимий нақш ва ёзувли хошиялар билан ўрта исмидаги 3 меҳробий тоқчанинг марказий (ўрта) қисми муқарнас косачалар билан, 2 ёни шамчироқ тасвири билан безатилган. Сағанадаги ёзувларда Термизий ҳаёти ва фаолияти тавсифланган. Кичик мақбарада ҳам таъмирлаш ишлари олиб борилган. Абдуллахон ҳукмронлиги даври (16-аср)да ҳазира (ҳовли) ҳудудида 9 гумбазли масжид (эски масжидни ўз ичига олган) қурилган. Олдида енгил равоқ-устунли айвон жойлашган. 19-а.да 9 гумбазли мас-жид ўрнида 4 гумбазли масжид бунёд этилган. Жанубдан кираверишда яна бир мақбара (гўрхона ва зиёратхонадан иборат) қурилиб, равоқли бўлмалар орқали Термизий мақбараси ва хонақоҳ билан ўзаро боғланган. Ал-Ҳаким ат-Термизий мақбараси 1955-57 йилларда илмий ўрганилиб 14-15 асрлардаги кўриниши қайта тикланди. 1980-1981 йиллар ва 2001-2002 йилларда мақбара ва хонақоҳ қайта пардозланди. Мажмуанинг умумий тарҳи 28,0x29,0 м, мақбара 5,10 x 4,70 м.[8].

#### ФЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ

1. Жалолитдин Мирзо. Термиз тарихи. Тошкент.: 2001. 15-бет.
2. Болганова М.С. Архитектура буддийских памятников Средней Азии
3. Авторедис. Канд. Ист. Наук.Ташкент, 2011. С. 15. 4. Всеобщая история архитектуры, т. И, М., 1970
4. Султонова Д.Н. Применение архитектурного декора и художественной пластики в средневековой архитектуре Узбекистана и её место в художественной культуре
5. Средней Азии Молодой учёный. (рубрика: Искусствоведение, часть 4). декабрь №12. -Казань, 2013. ISSN 2072-0297. -Б. 719-723.
6. Султонова Д.Н. Практика применения художественных и изобразительных средств в современной архитектуре Казахстана Материалы международной научно-практической конф. “Химия в строительных материалах и материаловедении в XXI веке”. Шымкент: ЮКГУ им. М.Ауэзова, 2008. – С.81-85
7. Назаров У.О. Фаёзтепа –Будда монастири архитектураси Архитектура, Қурилиш, Дизайн.– Тошкент, 2020. – 2-сон. – Б. 57-63. (18.00.00. №2)
8. Ўзбекистон миллий энциклопедияси. 9-жилд, Тошкент.: 200Жалолитдин Мирзо. Термиз тарихи. Тошкент.: 2001. 13-бет.